

i Hercegovine i jugoslavenskog prostora. Članci su naučno napisani i interpretirani bez pretjeranog subjektivizma kojem se, u određenim momentima, autori nisu mogli u potpunosti oduprijeti. Na osnovu naslova studije moglo bi se pomisliti da su u fokusu politički faktori homogenizacije Južnih Slavena. Međutim, to nije tako jer je kulturi Južnih Slavena dat širok prostor. Autori ovim, možda, šalju i indirektnu poruku da se Južni Slaveni jedino mogu homogenizirati na kulturološkoj osnovi u jednu multikonfesionalnu naciju. Da li je ovo naše opažanje tačno, ostavljamo svakom pojedincu da lično o tome razmisli. Preporučujemo svim historičarima, profesorima i studentima, da pročitaju ovu studiju jer pruža multiperspektivnost u čitanju i analiziranju.

ALADIN KUČUK

***Jugoslavija u istorijskoj perspektivi,*
Helsinški odbor za ljudska prava u
Srbiji, Beograd, 2017. 544 str.**

Nije bilo nerealno za očekivati da se, na kraju 20. i na početku 21. stoljeća, historiografija na Balkanu oslobodi okova modernističke dogme o kakvoći društvenog značaja i uloge pisanog narativa o prošlosti. Da se na tezu o pozitivističkoj činjenici i objektivnoj istini osvrne sa ciničnim podsmijehom postmodernističkog intelektualizma, te da prestane služiti utemeljivanju nacionalnih i društvenih zajednica na ksenofobnim, ne-humanim osnovama koje uključuju i stereotipnog, stigmatiziranog *Drugog*. Opći tehnološki napredak, koji je doveo do sve bržih modernizacijskih društvenih preobrazbi,

čija se izvitoperena refleksija osjeti i na balkanskoj periferiji, trebao je biti praćen demokratizacijom historijske nauke i većim socijalnim sensibilitetom za povijesno marginalizirane i nevidljive društvene slojeve. Povijesni fokus je trebao biti maknut sa povlaštenih – monarha i etabliranih vladara “demokratskih” i nedemokratskih režima, plemstva, svećenstva, inteligencije, muškaraca... Ili nije? Ili je sve rečeno zapravo utopija jer tehnološki napredak i postpostmodernizacijski iskorak nema veze sa unaprijeđenjem humanosti ljudske civilizacije. U tom smislu bi se moglo postaviti pitanje da li historiografija kao humanistička disciplina, u 21. stoljeću, na Balkanu, doprinosi unaprijeđenju humanosti? Odgovor je kratak i jasan – ne doprinosi. Na kraju 20. stoljeća, “humanistička” kulturna inteligencija na Balkanu, svu svoju kreativnost upregla je u potpirivanje mržnje prema “drugom”, u legitimiranje i “racionalno” opravdanje predstojećih zločina i žrtvovanih tuđih života da bi se realizirale zadate nacionalne mape. Poslije krvavog raspada socijalističke Jugoslavije, historičari država nasljednica su nastavili održavati, zločinima i palim žrtvama, utvrđene zidove međunacionalnih podjela. Ti zidovi zatvaraju vidike, ljubomorno čuvaju monoperspektivnost, njegovu nacionalno samosažaljenje i jadikovku i održavaju kolektivnu svijest na 19. stoljetnim epsko-mitskim obrascima. Unutar tih zidova svaki bljesak racionalne-kritičke svijesti doživljava se kao izdaja i unutar njih odgojen je postsocijalistički podmladak koji živi u mentalnom kazamatu nacionalističke dogme. Kako srušiti te zidove, kako probiti barijere kolektivnih iracionalnosti?

Jedan od načina bi mogao biti publiciranje historiografskih prikaza koji su multiperspektivni na više razina i čiji inicijatori,

uočavajući da je ključni nedostatak suživota brojnih naroda i narodnosti socijalističke Jugoslavije bio suštinsko međusobno nepoznavanje, nastoje da, za početak, unutar jedne publikacije uvažavaju i stave jedne pored drugih, kao sasvim legitimne, različite nacionalne perspektive i percepcije onoga što je predstavljano kao istovremena i zajednička jugoslovenska društvena stvarnost. Takav pristup, iako to nije bila temeljna intencija izdavača, odlikuje i knjigu *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* koja je promovirana na konferenciji *Jugoslovensko iskustvo i budućnost regiona*, održanoj u Beogradu, 13. i 14. 10. 2017. godine. Pomenuta publikacija je imala ozvaničiti privremeni kraj projekta kojega je 2014. godine inicirao Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, a realizirali povjesničari, povjesničari umjetnosti, politolozi, ekonomisti i kulturolozi sa cijelog područja SFR Jugoslavije. U njoj je sakupljen dio rezultata rada na projektu. Izdavač već na početku korektno napominje, odričući se bilo kakvog pretencioznog naglašavanja originalnosti naučno-istraživačkog doprinosa ove knjige, da je knjiga priručnik koji treba da dadne informacioni temelj za čitanje specijaliziranih istraživačkih radova objavljenih na portalu www.yubistorija.com.

U prvom, pristupnom poglavlju knjige, profesor Drago Roksandić, krupnim, sintetičkim zaključcima i analizama, koji su mu i inače svojstveni, upoznaje nas sa povijesno-strukturalnim faktorima koji su determinirali fenomen jugoslovenstva i njegovu društveno-političku realizaciju te sa genezom ideje slovenske uzajamnosti. Jugoslovenstvo, kao problem nacionalno-integracijskih i modernizacijskih procesa kod svih jugoslovenskih naroda, procesa "opterećenih mnoštvom zakašnjenja" spram evropskog modela, u svojim različitim

očitovanjima, ležalo je, napominje profesor Roksandić, između iskustva (za)mišljenog i (ne)ostvarenog. Prva Jugoslavija, nastala u kontekstu Versajskog projekta, upućuje profesor Roksandić, povijesno je kompromitovana činjenicom da, iako je nastala iz iskustva života u multinacionalnim imperijima, u njoj nisu dosljedno poštovani imperativi multinacionalnosti. Stoga se uspjeh socijalističke Jugoslavije temeljio na radikalnom odmaku od nasljeđa Kraljevine i proklamiranom (među)nacionalnom inkluzivitetu. Ipak, ni politički tvorci druge Jugoslavije nisu uspjeli stvoriti političku kulturu i politički sistem koji bi bio otporan na svakovrsne pritiske. Stoga, po profesoru Roksandiću, usud i povijesnostrukturna karakteristika Zapadnog Balkana ostaju traume, tragedije, beskrajne tranzicije iz svakovrsnog jednodimenzionalnog i činjenica da taj prostor iznova postaje globalnim poprištem imperijalnih konfrontacija.

Nakon opisanog pristupnog dijela, u knjizi je doneseno poglavlje pod naslovom "Jugoslovenska iskustva u nacionalnim perspektivama". Tim naslovom se legitimizira nacionalna multiperspektivnost u pogledu na jugoslovensko iskustvo kao i činjenica da se u donesenim povijesnim narativima unutar ovog poglavlja tijesno isprepliću povijest i kolektivne kulture pamćenja.

Prvi rad u ovom poglavlju, Husnije Kamberovića, govori o pristupu političkih elita tri nacionalna društva u Bosni i Hercegovini, formiranju jugoslovenske države. Ključno polazište autora je da Bosna i Hercegovina, ni na jugoslovenskom startu, 1918. godine, ni u jugoslovenskom finalu, 1991. nije bila važan faktor. Kamberović, između ostalog, piše o povijesnom krugu nacionalnih frustracija, revanšizama i nasilja koji su bili uvjetovani velikim dijelom i iskustvom

proživljenim u monarhističkoj Jugoslaviji, te o nacionalnim i društvenim dominacijama i stigmatizacijama u poslijeratnoj Jugoslaviji, ukazujući da se stvarno povijesno iskustvo i njegovi pozitivni impakti ne uvažavaju u kreiranju postjugoslovenskih nacionalnih kultura pamćenja. Šerbo Rastoder, svoj povijesno-epski narativ o Crnoj Gori započinje zaključkom o razapetosti iste između mita o svom historijskom značenju i svog objektivnog značaja, determiniranog društvenom, privrednom i kulturnom zaostalošću, te realpragmatizma diplomatske "igre" velikih sila u kojoj male balkanske države postaju objekti za potkusurivanje. Ukazujući dramatičnim tonom na Crnu Goru kao zemlju dubokih protivrječnosti, autor članka zaključuje da je, u periodu 1914-2006, Crna Gora napravila istorijski krug u kojem je svaka promjena njenog državno-pravnog statusa značila povećanje njenog državnog subjektiviteta te je, rječnikom primordijalizma, crnogorska državna nezavisnost iz 2006. naposljetku predstavljala logičan kraj navedenog procesa. Budući su Hrvati, pored Srba i Slovenaca, bili glavnim akterima stvaranja i raspada Jugoslavije, njihova povijest dominira historiografskim analizama koje se bave ili dotiču tog pitanja. Stoga Ivo Goldstein, u svom radu o hrvatskom povijesnom iskustvu u Jugoslaviji, donosi, uostalom kao i drugi autori unutar ovog poglavlja, ustaljenu strukturu povijesnog narativa sa već prepoznatljivim mjestima kulture pamćenja o jugoslovenskom iskustvu Hrvata. Počinje od hrvatskog doprinosa u razvoju ideje slovenske uzajamnosti, napominje da je, ulaskom u Kraljevinu SHS, Hrvatska izašla iz kulturno-civilizacijskog srednjoeuropskog okruženja za kojega je stoljećima bila vezana, te da je ušla u državu koja je iznevjerila očekivanja. Što se tiče odnosa Hrvata prema socijalističkoj Jugoslaviji u

čijem su stvaranju, učešćem u antifašističkoj borbi, učestvovali, njega karakterišu osjećaji naklonosti i straha, ambivalentni kao i politika koja se vodila. Ljubica Jančeva i Aleksandar Litovski, istoriju Makedonije od 1918. do 1945. opisuju kao istoriju njenih teritorijalnih rasparčavanja između Srbije, Grčke, Bugarske, Albanije, kao istoriju denacionalizacije, asimilacije, ekonomske eksploatacije, vojno-policijske i birokratske okupacije i diskriminacije. Zaslugom KP rehabilitirana je, po autorima, i makedonska državnost i makedonski nacionalno-kulturni identitet a ustavne reforme iz 1960-ih i 1970-ih za pozitivne posljedice su imale punu afirmaciju makedonske društvene ukupnosti i državnosti. Božo Repe, u svom članku, u kojem piše o tri slovenačke odluke o jugoslovenstvu, napominje da ulazak u zajedničku državu Južnih Slavena, unatoč ideji o slavenskoj uzajamnosti, koju je razvijala slovenačka inteligencija, nije bio primaran izbor slovenačke elite ali je ipak, bilans Kraljevine SHS za Slovence bio pozitivan. Državno-pravni okvir socijalističke Jugoslavije za Sloveniju, naglašava Repe, značio je državotvornu emancipaciju sve do trenutka dok Jugoslavija, 1980-ih, nije postala sputavajući državno-pravni okvir za Slovence. Ekonomska kriza, agresivna srpska politika, medijsko stigmatiziranje Slovenaca u štampi drugih republičkih sredina, nedovršeni procesi modernizacije i demokratizacije doveli su do slovenačkog okretanja ka zapadnoj Evropi. Rad o srpskoj nacionalnoj perspektivi dvije Jugoslavije, napisan od strane Latinke Perović, je možda trebao ići na početak ovog poglavlja kao krovni članak. Iz jednog razloga. Srbi su pri stvaranju Jugoslavije bili ključni faktor, Pijemont, nacija sa najviše državnog i međunarodnog subjektiviteta koja je u velikoj mjeri odredila lik i sudbinu Kraljevine SHS/Jugoslavije i sva

nacionalna sopstva unutar prve, ali i druge Jugoslavije, gradila su se spram Srba kao *Drugih*. Ali upravo sve navedeno je možda i bio razlog da se ovo poglavlje struktuiru na način da se drugima dadne prvenstvo. Latinka Perović u svom članku opisuje stvaranje moderne srpske države u 19. stoljeću iz seljačkog društvenog supstrata te ukazuje na to da je "sržna ideja" njenih političkih elita od samog početka bila pripajanje Srbiji svih srpskih oblasti. U Srbiji 19. stoljeća prevagu je, dakle, nad principom građanskih sloboda, odnio princip nacionalnog ujedinjenja. Zaključujući naraciju o povijesnom iskustvu Srba u Titovoj, socijalističkoj Jugoslaviji, Perović konstatuje da su ustavne reforme, iz 1960-ih i 1970-ih, koje su dovele do decentralizacije i etabliranja republika kao država, srušile san o jugoslovenskoj naciji i jedinstvenom jugoslovenskom društvu, te uticale na idejno preorijentiranje srpske kulturne inteligencije ka cilju – svi Srbi i sve teritorije koje naseljavaju u jednoj državi. Srbi su odredili kakvoću početka i definitivnog kraja Jugoslavije. Mrika Limani, u svom članku, u kojem opisuje albansko kolektivno iskustvo u dvjema Jugoslavijama, o 20. st. piše kao o vijeku državnog nasilja i raznovrsne represije nad Albancima, iz čije mračne slike, kao dekadu prosperiteta, kulturnog i ekonomskog napretka Albanaca, izdvaja 1970-e, i konstatuje da je pomenuta decenija izrodila i potaknula albanski etnocentrizam i stvorila preduvjete za osamostaljenje Kosova. Mili-voje Bešlin svoj povijesni narativ gradi oko ideje autonomne Vojvodine koja, i u 19. i u 20. stoljeću, determinirana najprije srpskim nacionalnim, a potom i istorijskim, demokratskim, anticentralističkim i nacionalno pluralističkim razlozima, oponira ideji homogene i centralističke, najprije mađarske, a onda i srpske, nacionalne države.

Ovdje je bitno napomenuti da je u pobrojanim i kratko prezentiranim radovima, unutar poglavlja u kojem se donose mononacionalne perspektive na jugoslovensko iskustvo, postignut konsenzus u onome što je pomenuto ali da se neslaganje nazire u onome što je ispušteno i prešućeno.

Treće poglavlje knjige nosi naziv *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi (1918-1991)* koji, za razliku od "nacionalnih perspektiva" sugerira naučnu objektivnost i nepristrasnost autora, unutar poglavlja, donesenih historiografskih prikaza.

Prva dva autora u navedenom dijelu knjige, Srđan Milošević i Igor Duda, u svojim člancima donose prikaz društvene historije, tj. povijesne dinamike jugoslovenskih društvenih i modernizacijskih preobrazbi u periodu 1918-1991.

Srđan Milošević, u svom članku "Društvo Jugoslavije 1918-1991 Od stagnacije do revolucije" konstatuje da je razlika između prve i druge Jugoslavije bila u činjenici da je istorijski okvir društva Kraljevine činio kapitalizam evropske periferije, dok je nakon Drugog svjetskog rata, Jugoslavija postala središtem izgradnje novog, socijalističkog poretka unutar kojeg država postaje temeljnim faktorom i generatorom dramatičnih modernizacijskih promjena u društvu i društvenoj strukturi. Fokus Igora Duda je na socijalističkoj svakodnevnici u kojoj se, nakon Drugog svjetskog rata, razbijaju stoljetne patrijarhalne strukture društvenih odnosa i stvaraju nove/sekularne tradicije, ublažavaju klasne razlike, emancipiraju žene i djeca kao do tada marginalne društvene grupe, urbaniziraju društva, unapređuje zdravstvo i kvalitet života, moderniziraju kućanstva te oblikuje potrošačko društvo. Ukratko, Duda, u svom članku, pokazuje kako se, nakon Drugog svjetskog rata, na različite načine,

i sa različitom dosljednošću, humanizira svakodnevnicu marginalnih društvenih grupa unutar Jugoslavije. Vladimir Gligorov, u svom članku, u kojem daje sumaran osvrt na ekonomsku povijest Jugoslavije i njenih nasljednica, zaključuje da je uzrok njihove trajne nestabilnosti bila neusklađenost *nacionalističkih ciljeva nacionalističkog shvatanja politike sa privrednom potrebom za liberalnim unutrašnjim i spoljnim odnosima i demokratizacijom* koja je ostala nezavršen proces. Nenad Makuljević, povjesničar umjetnosti, u svom članku pokazuje kako se, tokom 19. i 20. st, kao legitimizacijski *backup* ideji o sveslavenskoj uzajamnosti, razvijala ideja o jugoslovenskom kulturnom jedinstvu koja je derogirana utemeljenjem jugoslovenske države, međunacionalnim političkim borbama, te dominacijom srpskog nacionalno-kulturnog sadržaja i kolektivne kulture pamćenja. Makuljević konstatuje da je, u 20. st. Miroslav Krleža odigrao ključnu ulogu u kreiranju slike o jugoslovenskoj umjetnosti i kulturi, kao temelju jugoslovenskog identiteta čiju je osnovu tražio i pronalazio u srednjem vijeku i bogumilstvu kao antitezi moćne, dominantne, institucionalizirane, indoktrinacijske i otuđene religioznosti. U trećem poglavlju knjige donesen je i članak Tvrтка Jakovine sa prikazom procesa izrastanja Pokreta nesvrstanih zemalja koji je od Jugoslavije, kao male države, "učinio svjetskog igrača ograničenih dosegā". Jugoslovenska spoljna politika, smatra Jakovina, kroz PNZ i vodeći nacije Trećeg svijeta nije prestala biti evropska već je u globalnom smislu nastojala uspostaviti alternativu bipolarnoj blokovskoj neoimperijalističkoj i neokolonijalističkoj podjeli svijeta. Naposljetku, kulturolog Mitja Velikonja, u svom članku, daje slojevit i kompleksan prikaz različitih aspekata (politički usmjeravanih) kolektivnih sjećanja

na Jugoslaviju u državama-nasljednicama i njihovih interakcija, zaključujući da sjećanje na Jugoslaviju danas predstavlja subverzivno političko djelovanje, humanističku antinacionalnu platformu koja podriva etnonacionalističke provincijalizme, te to sjećanje u velikoj mjeri afirmiše, u socijalističkoj Jugoslaviji ostvarene progresivne tekovine, visok stepen socijalne pravde, solidarnosti, bezbjednosti i društvene mobilnosti, potičući, kao što autor naglašava, razmišljanje o alternativama na zgarištu novog svjetskog poretka i nakon kraja Jugoslavije.

Iako je knjiga *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* formalno posvećena povijesti Jugoslavije od njenog nastanka, 1918. godine, do njenog raspada, nesumnjivi konsenzus koji je postignut između svih radova, u njoj donesenih, jeste da je SFRJ, od 1960-ih i 1970-ih do početka 1980-ih, predstavljala društveno-politički okvir unutar kojeg se dešavala dramatična i povijesno progresivna modernizacijska preobrazba jugoslovenskog društva, tj. republičkih/nacionalnih društava i emancipacija različitih društvenih grupa, kao i republika i nacija. Stoga je ova knjiga posvećena primarno pozitivnoj revalorizaciji povijesno-civilizacijske baštine socijalističke Jugoslavije i reviziji postjugoslovenskih historiografija koje tu baštinu prikazuju u negativnom svjetlu. Tim više jer postjugoslovenske države nasljednice nisu stvorile nasljeđe koje bi imalo značenje usporedivog povijesnog iskoraka na kulturnom, institucionalnom, ekonomskom, spoljno-političkom i planu ljudskih prava.

Naposljetku, vrijednost ove knjige ne leži toliko u originalnosti njenog naučno-istraživačkog doprinosa već u činjenici da je na njoj radila grupa naučnika-istraživača sa cijelog prostora nekadašnje Jugoslavije, naučnika između kojih postoje generacijske

i rodne razlike, razlike u pristupu realizaciji ovom projektu, uvjetovane njihovim različitim poimanjima historije kao naučne discipline i uvjetovane metodologijom humanističke discipline iz čijeg krila percipiraju fenomen jugoslovenstva i Jugoslavije. Ipak, sve njih objedinjuje intelektualna kritična misao ili barem nastojanje da je postignu. Multiperspektivnost ove knjige na nekoliko razina i obilje podataka, snažnih analiza i sintetskih zaključaka, sve na jednom mjestu, je ono što je čini dobrim štivom za početno i široko upoznavanje sa poviješću Jugoslavije.

SABINA VELADŽIĆ

Ivica Šarac, *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska, Crkva na kamenu, Mostar, 2012. 383 str.*

Knjiga Ivica Šarca pod nazivom *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, sastoji se od Uvodnih promišljanja, dijela pod nazivom Proljeće, drugi dio koji nosi naziv Ljeto, trećeg dijela naslovljenog Katolička crkva u Hercegovini u proljeće i ljeto 1941. godine, dijela koji se bavi pitanjem završnih promišljanja autora, dodataka u vidu historijskih izvora, popisa izvora i literature i na kraju popisa imena. Iako, objavljena još 2012. godine u Mostaru s obzirom na sveprisutniji revizionistički pristup izučavanja historije u postjugoslavenskim zemljama, za osvrt na pomenutu knjigu Ivica Šarca nikada nije kasno, ono je možda potrebnije nego bilo kad prije. Kako i sam autor navodi u jednom od poglavlja, knjiga *Kultura selektivnoga sjećanja* treba da stoji kao omen kako se treba

suočavati s vlastitom prošlošću. Kao važnu vrijednost ove knjige vrijedi istaknuti autorovu akribičnost, koji je krstareći po *Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, Arhivu Hercegovačko-neretvanske županije u Mostaru i Arhivu Hercegovačke franjevačke županije*, javnosti predočio veliki broj neobjavljenih historijskih izvora, ključnih za razumijevanje događaja u Hercegovini 1941. godine. Autorova nastojanja da sukcesivno predoči zločine ustaša katolika i ustaša muslimana, kao i zločine Srba na području Hercegovine izdvojile su Šarca iz korpusa nacionalističkih historičara, s obzirom na etnicitet koji se na tom prostoru javio već i prije Drugog svjetskog rata, a dodatno pojačan nakon istog, ali i poslije ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine. Posmatrajući iz tog ugla, knjiga *Kultura selektivnoga sjećanja, Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, jasno da nije naišla na odobrenje od strane historičara koji u svojim publikacijama i javnim govorima gaje ideju o ulozi žrtve nacionalnog korpusa iz kojeg potječu. Suočavanje pojedinaca sa zločinima koje je počinila strana iz koje jedna individua dolazi, još uvijek se svrstava u okvire tabu tema, pa je stoga ova publikacija znatan doprinos za onu struju historiografije koja se bori protiv historijskog revizionizma. Da je Šarac zaista otišao korak dalje, pokazuje prezentiranje sveukupnih zločina koji su se desili na prostoru Hercegovine, od srpskih prijeratnih i ratnih zločina nakon dolaska Talijana nad Muslimanima i Hrvatima, do muslimansko-hrvatskih zločina nad Srbima.

Naročito važan doprinos recentnoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, jeste pitanje proučavanja kulture sjećanja, što je jedna novina barem kada je u pitanju prostor Bosne i Hercegovine, s obzirom da ono što danas imamo prije da možemo nazvati (ne)